

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ І ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

DOI 10.47315/archives2024.339.056
УДК 94:329.73](438:477)«1860»12:06

Ігор Слобожан

директор,

Державний архів Житомирської області;

здобувач ступеня доктора філософії,

Житомирський державний університет

імені Івана Франка

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4308-6071>

ПОЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

в 60-х роках XIX століття

(за документами Державного архіву Житомирської області)

Анотація. Мета статті – аналіз, нове прочитання і введення до наукового обігу документів Державного архіву Житомирської області, що стосуються загалом польського національно-визвольного руху в Волинській губернії середини XIX ст. і, зокрема, пов'язуються з Січневим повстанням 1863–1864 рр. **Методологія дослідження** базується на застосуванні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та методах історичного дослідження (історико-генетичний, історико-системний), а також методах історіографічно-джерелознавчих студій. **Наукова новизна** статті полягає в аналізі джерелознавчого потенціалу документів фондів Держархіву Житомирської області для вивчення польського визвольного руху на території Волинської губернії в 60-ті роки XIX ст., з акцентом на ролі жінок у підтримці польського руху. **Висновки.** Документи фондів Держархіву Житомирської області, що висвітлюють діяльність імперських органів управління, судових інстанцій та релігійних інституцій, є важливим джерелом дослідження польського визвольного руху на Волині у 60-х роках XIX ст. Вони дозволяють відтворити перебіг подій, реакцію влади на різноманітні форми протестів представників польської громади як Волинської губернії, так і в цілому Правобережної України; сприяють вивченню загальних суспільних настроїв, ролі жінок у збереженні національної ідентичності в умовах активізації національного руху, а також

© І. Слобожан, 2024

складних взаємостосунків між українським селянством і поляками. **Перспективи подальших досліджень.** Фонди Держархіву Житомирської області містять значну кількість справ, які прямо та опосередковано стосуються польського руху на Волині й Правобережжі. Частина з цих документів введена в науковий обіг, однак потребує нових прочитань у відповідності з сучасними підходами в трактуванні змісту польського руху та складних питань українсько-польського порозуміння протягом XIX ст. Частина архівних документів ще очікує на своїх дослідників.

Ключові слова: документи; поляки; українське селянство; національно-визвольний рух; Січневе польське повстання 1863–1864 рр.; Правобережна Україна; Волинська губернія.

Після поділів Речі Посполитої Польща втратила державність і зникла з політичної карти світу більше ніж на століття. Проте пам'ять про славетне минуле, культурна спадщина та непереборне бажання поляків повернути цілісність і незалежність вітчизни протягом всього XIX ст. визначало зміст національно-визвольного руху та справило значний вплив на націотворення інших народів. Польське Січневе повстання 1863–1864 рр. посідає особливе місце в цих процесах. Повстання охопило сучасні території Польщі, України, Білорусі та Литви, а також активно підтримувалося польською еміграцією, яка намагалася залучити до нього представників різних країн. Його наслідки мали довгостроковий вплив на подальшу долю не лише Польщі.

Документи, представлені в фондах українських архівів, складають ту джерельну базу, на якій ґрунтуються як в цілому дослідження життя польської громади, так і історії розвитку польського визвольного руху XIX – початку XX ст. та його впливу на модерні націотворчі процеси в тогочасних імперіях. В останні роки в контексті заявленої теми з'явилася низка публікацій, присвячених аналізу джерелознавчого потенціалу державних архівів областей України. Так, Т. Клименко зосередилася на загальній характеристиці найвідоміших представників польської культури, визвольного руху, життєві шляхи яких пов'язувалися з Черкащиною¹. Справи, представлені у фондах цього архіву, дозволяють пролити світло на окремі сторінки їхньої діяльності та життя. Аналіз законних і підзаконних актів, представлених у фондах Держархіву Миколаївської області, що стосуються учасників польського визвольного руху в цілому, і, зокрема, двох повстань – Листопадового 1830–1831 та Січневого 1863–1864 рр., здійснено в публікації Л. Левченко².

¹ Клименко Т. Поляки на Черкащині у другій половині XIX – першій половині XX ст. (за документами Державного архіву Черкаської області) // Архіви України. 2023. № 2. С. 118–130.

² Левченко Л. Репресивна політика Російського уряду щодо учасників рухів за відновлення державності Польщі (1830–1874 рр.) // Архіви України. 2023. № 1. С. 126–172.

Історіографія польського національно-визвольного руху XIX ст. і, зокрема, проблематика Січневого повстання 1863–1864 рр. представлена дослідженнями польських, українських та європейських науковців. Звісно, що підготовка цих досліджень відбувалася на основі документів українських архівів. Проте не варто забувати, що значна кількість документів зберігається в російських архівах і це унеможливає їх використання для українських дослідників.

Особливості розвитку польського руху в окреслений період на території Правобережної України проаналізовані в працях таких сучасних вітчизняних дослідників, як-от: Б. Гудь³, І. Кривошея і Н. Моравець⁴, Я. Тинченко⁵, В. Шандра та О. Карліна⁶, Ю. Хитровська⁷ та ін. Французький історик Д. Бовуа є автором серії ґрунтовних досліджень, в яких він запропонував неупереджений аналіз причин конфліктного протистояння в трикутнику взаємодій «українці–поляки–росіяни» і визначив його наслідки⁸. В його дослідженнях використані документи Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, держархівів Київської та Житомирської областей, серед яких – справа з фонду Канцелярії губернатора (Ф. 70) за 1832–1834 рр. Держархіву Житомирської області⁹.

Актуальність теми дослідження обумовлена незгасаючим інтересом до неї з боку науковців і громадськості Польщі, оскільки польський визвольний рух XIX ст. сформував підвалини для відновлення її незалежності. Для українських дослідників розроблення цієї пробле-

³ Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. Харків : Акта, 2018. 482 с.

⁴ Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні : від міфів до фактів : кол. монографія / за ред.: І. Кривошеї, Н. Моравця. Умань : ФОП Жовтий О. О., 2014. 184 с.

⁵ Тинченко Я. Польські повстанські загони на Правобережжі України 1863–1864 рр. у світлі джерел // Український історичний журнал. 2023. № 3. С. 96–118.

⁶ Шандра В., Карліна О. Польські маніфестації у Правобережній Україні напередодні Січневого повстання 1863 р. : учасники, вимоги, наслідки // Український історичний журнал. 2023. № 3. С. 69–95.

⁷ Хитровська Ю. Підготовка до польського національно-визвольного повстання 1863–1864 рр. в Царстві Польському та її особливості на Правобережній Україні // Сторінки історії : зб. наук. праць. 2018. Вип. 46. С. 45–54.

⁸ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ : Критика, 1998. 334 с.

⁹ Листування з Міністерством освіти, губернським предводителем дворянства, рапорти городничих та інші матеріали про відкриття навчальних закладів у губернії // Держархів Житомирської обл. (Державний архів Житомирської обл.). Ф. 70. Оп. 1. Спр. 23. 233 арк.

матики є цінним вивченням польського досвіду консолідації суспільства в боротьбі за свободу власної держави, а також чинників зміцнення національної самосвідомості. В українських архівах містяться історичні джерела, дослідження яких дозволить доповнити існуючий науковий доробок новим контекстом бачення тих подій, додатковими яскравими історичними деталями та кращим розумінням розвитку українсько-польських відносин з огляду на спільне історичне минуле.

Пропоноване дослідження базується на документах Держархіву Житомирської області. Фонди, в яких відклалися справи зазначеної тематики, висвітлюють діяльність імперських органів управління («Канцелярія Волинського губернатора» (Ф. 70), «Волинське губернське правління» (Ф. 67), «Волинське губернське у селянських справах присутствіє» (Ф. 115) тощо); судових інстанцій («Волинська палата кримінального суду» (Ф. 18), «Житомирський повітовий суд» (Ф. 2), «Волинський губернський прокурор» (Ф. 349) тощо); церковних інституцій («Луцько-Житомирська римо-католицька духовна консисторія» (Ф. 178), «Волинська духовна консисторія» (Ф. 1) тощо). Сюди входять: циркуляри, розпорядчі документи, ділові листи з канцелярії Волинського губернатора, рапорти повітових стряпчих, справників і поліцмейстерів, судові справи, листи та рапорти духовенства Луцько-Житомирської римо-католицької консисторії тощо. Особливий інтерес становлять описи справ таємної частини канцелярії Волинського губернатора за 1860–1865 рр. Самі справи в архіві, на жаль, не збереглися, проте за їх назвами в описі можна відновити хронологію подій того періоду й заповнити історичні прогалини. Також використовувалися спогади сучасників тих подій, в т. ч. й учасників Січневого повстання, які відклалися в архіві.

Волинська губернія в 60-ті роки XIX ст. залишалася регіоном зі значним представленням поляків, помітна частина яких належала до шляхетського стану. Довгий час російський уряд сприймав її взагалі як польську провінцію. Тут навіть кодекс російських законів було введено в дію тільки від 1841 р., а до того часу на цій території діяв литовський статут і магдебурзьке право¹⁰. За даними атласу Західної Росії у Волинській губернії в 1864 р. нараховувалося 3 тис. 364 польських маєтків, тоді як українських і російських було тільки 178¹¹. На початку 1860-х років саме в польських поміщиків на Волині у землеволодінні знаходилося 92% землі, а їхні маєтки складали половину польських маєтків

¹⁰ Крушинский Л. Исторический очеркъ Волыни // Труды Волынскаго губернскаго статистическаго комитета на 1867 г. Житомиръ : Тип. Шадова и Санкевича, 1867. Т. 1. С. 148.

¹¹ Братчиковъ А. Взглядъ на прошлое и настоящее Волыни // Волынскія губернскія вѣдомости. Житомиръ, 1867. № 2. Часть неофициальная. С. 7.

Правобережжя¹². Тому всі суспільно-політичні процеси, що відбувалися в Королівстві Польському, майже миттєво віддзеркалювалися в житті Волинської губернії. З цим пов'язана і більша активність повстанського польського руху цього часу на її території, порівняно з іншими губерніями Правобережної України.

Навіть через 30 років після повстання 1830–1831 рр., незважаючи на його трагічні наслідки, патріотичний запал поляків не втратив своєї сили. Серед факторів, які спричинили друге у XIX ст. повстання, були: по-перше, збереження пам'яті поляків про втрачену велич Речі Посполитої та прагнення домогтися історичної справедливості шляхом відновлення держави. По-друге, цьому сприяв і страх за знищення своєї віри на тлі утисків католицизму з боку російської влади. Католицька церква залишалася для поляків важливим інститутом, який взяв на себе функції розвитку національної культури, освіти, виховання патріотизму тощо. Це, в свою чергу, в період між двома повстаннями сприяло виникненню ідей польського романтичного месіанізму, філософія якого полягала у вірі поляків у богообраність Польщі, а її історія сприймалася як прообраз пристрастей Христових. Тіло Польщі, яке перебувало в труні, мало воскреснути, подібно Христу¹³. На думку представників польського руху, саме Польщі належало право «вдихнути» нове прогресивне життя в подальший розвиток старої, одряхлілої Європи.

Ці настрої значно підсилювало відчуття національного приниження поляків через переконання, що їх поневолила варварська, деспотична держава, яка загрожувала всій європейській цивілізації й католицизму. Польське панство не сприймало росіян як культурний народ, а їхню інтелігенцію ототожнювало виключно з чиновниками та офіцерами¹⁴.

Національно-визвольний рух того часу формувала саме еліта польського суспільства, вона ж була ядром цього руху, тому і Січневе повстання 1863–1864 рр. за своїм характером було здебільшого дворянсько-шляхетським. Основними генераторами і носіями патріотичних ідей були представники дворянства та католицької церкви, вони ж вкладали власні кошти в боротьбу й намагалися заручитися підтримкою європейських держав на найвищому рівні. Багато хто з них змушений був перебувати в еміграції, що значною мірою пояснювало їх

¹² Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ. Матеріали и изслѣдованія : в 7 т. Т. 7. Вып. 2: Евреи. Поляки. Племена малорусскаго происхождения. Малоруссы (статистика, сельскій бытъ, языкъ) / за ред. П. А. Гильтебрандта. Санкт-Петербургъ : Тип. К. В. Трубникова, 1872. С. 289–290.

¹³ Semenenko P. Wyższy pogląd na historię Polski : (myśl Boża w dziejach). Kraków, 1892. S. 19.

¹⁴ Чубинский П. П. Указ. соч. С. 272.

патріотизм. Ініціатори повстання вірили у можливість повернення до кордонів 1772 р. і відновлення втраченої держави. Проте нерозуміння шляхтою важливості єдності польського народу, безвідносно до станової належності, характеру історичної взаємодії з іншими народами та, перш за все, з українським селянством, а також ілюзорна ностальгія за Річчю Посполитою закладали невдачу в практичну реалізацію їхніх патріотичних сподівань.

Серед факторів, який посилював сподівання представників польського руху, виступила й зовнішньополітична ситуація. Росія була ослаблена поразкою в Кримській війні і внутрішньою нестабільністю. В Європі активного розвитку набували національні рухи, а польський революційний рух у ці роки мав зв'язки з італійським. Також поляки дуже сподівалися на підтримку європейських країн, передусім Франції та Англії. Поляки, особливо ті, які перебували на вигнанні, мали відношення до розвитку європейських революційних рухів і брали в них активну участь.

Позиція частини жіноцтва в умовах загострення стосунків між російською владою та поляками стала додатковим фактором посилення патріотичного руху. Вони ламали стереотипи сприйняття ролі жінки в суспільному та політичному житті. Польки стали натхненницями, духовним стрижнем та активними учасницями подій того часу. Учасник польського повстання так описував роль жінок: «Наші польські жінки також скрізь були активними та сповненими відваги у найскладніших обставинах [...]. Їхня безстрашна мужність й гострота розуму перед обличчям небезпеки часто дозволяли їм не тільки вирватися з московської пастки, але й ввести ворога в оману»¹⁵. Свідки тих подій відмічали, що польські жінки перебували в скорботі, виснажували себе постом і молитвою, в ім'я вітчизни жертвували найдорожчим: мати благословляла в похід сина, сестра підмовляла брата, дружина відрікалася від чоловіка, який не бажав іти до повстанців¹⁶. Така позиція жінок формувала надзвичайне патріотичне піднесення серед польської молоді, яка з молоком матері засвоювала мрію визволення своєї вітчизни. Генерал-губернатор Київської, Подільської та Волинської губерній вважав, що молоде покоління становить найбільшу небезпеку серед поляків краю¹⁷. Зазначені фактори формування польського національно-визвольного руху створили підґрунтя Січневого повстання 1863–1864 рр.

Пожвавлення польського національного руху почалося 1860 р., коли майже по всій території Королівства Польського пройшли патріотичні

¹⁵ Anc B. *Ze wspomnień powstańca* // Bolesław i Józefa Anc : Z lat nadziei i walki 1861–1864. Brody, 1907. S. 123.

¹⁶ Чалый М. К. *Записки украинца изъ времени польскаго возстанія 1861–1864 года*. Киевъ : Университетская типографія, 1869. С. 18.

¹⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. 497. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 5–5зв.

маніфестації, присвячені річницям подій польсько-російського протистояння. Вони стали виразом польського патріотичного руху того часу, проявляючи себе в співі гімнів, богослужінні, носінні національного одягу та різної символіки. На території Волинської губернії ці процеси проявилися трохи пізніше – через рік. Осередком польського руху губернії став Житомир. Син відомого польського поета А. Міцкевича Владислав, перебуваючи в місті на початку 1861 р.¹⁸, так описував його атмосферу: «В Житомирі патріотизм так гучно звучав, що його було чутно здалеку»¹⁹. Від початку 1861 р. серед поляків Південно-Західного краю почали розповсюджуватися різні прокламації, які закликали до молитов за вітчизну, згоди між собою, встановлення дружних стосунків із селянами шляхом наділу селян землею й навчання їх грамоті, фінансування визвольного руху, відмови від розкоші та недоречної веселості, носіння національного трауру²⁰.

Револьюційні настрої, що набули поширення в Королівстві Польському 1861 р., знайшли відгук серед польського населення Волинської губернії. Губернська влада, відчувачи можливість повторення польського повстання, почала рік із вилучення зброї зі шляхетських маєтків, що стало одним із пріоритетних заходів для поліції до 1865 р. Вже після появи в лютому 1861 р. перших жертв варшавських маніфестацій у костьолах почали проводити панахиди. Найперші були зафіксовані владою в Житомирі ще наприкінці лютого²¹, поступово вони розповсюдилися всіма повітами губернії²². Панахиди за вбитими демонстрантами та носіння трауру було віднесено владою до ознак «політичної маніфестації». Ті ксьондзи, які відправляли в костьолах подібні панахиди, відсторонювалися від служіння²³. Згодом позбулися своїх чиновницьких посад і їх учасники²⁴. Після масового вбивства демонстрантів на вулицях Варшави в квітні 1861 р. польське населення Волинської губернії консолідувалося і після богослужіння в костьолах губернії почало співати патріотичні гімни. У Народицькому костьолі польський гімн співався після похорону поміщика К. Загурського²⁵. Поляки проявляли неймовірну солідарність, починаючи співати одночасно, щоб не мож-

¹⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 15.

¹⁹ *Mickiewicz Wł. Pamiętniki*. Т. II. 1862–1870. Warszawa : Gebethner i Wolff, 1927. S. 48.

²⁰ *Земський Ю.* Українсько-польське непорозуміння в ході повстання 1863 року // Мислене древо. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Zaslav/Miscellanea/Rebellion1863.html> (дата звернення: 19.03.2024); *Чалый М. К.* Зазнач. твір. С. 6.

²¹ Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 15зв.

²² Там само. Арк. 21–26.

²³ Там само. Ф. 178. Оп. 7. Спр. 2398. Арк. 534.

²⁴ Там само. Ф. 349. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 105.

²⁵ Там само. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 28.

ливо було визначити підбурювача, а тих, хто не приєднувався до співу гімнів, силою виштовхували з костьолу. Також особливе презирство польське панство виражало до російських чиновницьких мундирів, зокрема до поліцейських і жандармських. У Житомирі за 1861 р. до суду було передано кілька таких справ²⁶.

Одразу після квітневих трагічних варшавських подій з розстрілу демонстрантів у Житомирі з'явилися фото вбитих – поляки повинні були знати своїх героїв в обличчя²⁷. Поміщики Стецький, Потоцький та Млодзеевський активно збирали гроші на користь їхніх родин²⁸. Щоб вгамувати «польські політичні безчинства», наприкінці серпня у Волинській губернії представниками влади було оприлюднено положення про Поліцейські суди, за яким будь-який політично забарвлений вчинок як мінімум карався стягненням штрафів. Це викликало новий шквал демонстрацій в губернії, особливо багато їх проходило у Володимир-Волинському повіті²⁹.

У вересні 1861 р. у Житомирі сталася подія³⁰, яка так налякала імперську владу, що в місті був введений воєнний стан. У ніч на 21 вересня на Соборній площі католиками міста був встановлений величезний (до 4 м висотою) чорний жалобний хрест із написом польською мовою «На пам'ять закатованих поляків», обвитий гірляндю з живих квітів. Його встановили на честь загиблих у Варшаві демонстрантів. На ранок поліція демонтувала хрест, а після обіду біля костьолу почали збиратися містяни. Натопи у кількості більше тисячі осіб рушив до будинку губернатора. Там до нього на перемовини піднялися поміщиця Терезія Богомолець, Кароліна Славек та Людвика Петкевич із вимогою повернути жалобний хрест. На це губернатор заявив, що будь-які релігійні маніфестації політичного забарвлення заборонені, що унеможлиблює їхню вимогу. Тим часом натовп збільшувався, тому губернатор наказав вивести роту житомирського батальйону та жандармської команди, які розігнали людей. Влада розцінила цю подію як політичну демонстрацію, і вже через день у місті був уведений воєнний стан³¹.

Необхідно відмітити, що навіть у Королівстві Польському воєнний стан був уведений пізніше – тільки 2 жовтня. Після описаної події житомирським поліцмейстером був представлений список головних підбурювачів «заворушень» (зрозуміло, – чоловіків) і всіх їх учасників. Список чоловіків у кількості 61 особи за розпорядженням генерал-губернатора був переданий у Військовий польовий суд для впровадження

²⁶ Там само. Арк. 33зв. –34зв.

²⁷ Там само. Арк. 22.

²⁸ Там само. Арк. 21зв.

²⁹ Там само. Арк. 31–34зв.

³⁰ Там само. Ф. 349. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 118–120зв.

³¹ Там само. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 31зв.

карних справ за правилами воєнного стану, а список жінок (спочатку його складали імена 47 жінок, а через два роки у списку вже значилося 64 жінки) був направлений у Військово-судову комісію. Вона мала встановити ступінь провини кожної з жінок і передати дані тимчасовому Поліцейському суду, а вже за провинною мало бути визначено відповідне стягнення. Більшість учасниць «житомирських заворушень» були дворянками, поміщицями, серед них значилася також графиня Отилія Крашевська та дружина губернського предводителя дворянства Цецилія Микулич. У цих поліцейських списках значиться ім'я дворянки Анни Пустовойтової, доньки генерала російської армії, відомої польської революціонерки, яка, перевдягнувшись у чоловічий костюм, брала участь у боях під час Січневого повстання. У підсумку Військово-судова комісія, яка вивчала цю подію, представила двотомну слідчу справу³². Прагнучи уникнути несправедливого покарання, дехто із зазначених у списках чоловіків і жінок виїхав із міста³³, дехто емігрував за кордон³⁴.

Після події з жалобним хрестом у Житомирі деякі польські поміщики губернії почали встановлювати такі ж у своїх маєтках, а також був встановлений хрест між містечком Млинів і с. Ярославичі³⁵. Знову відновився спів патріотичних польських гімнів³⁶ повітами Волинської губернії як протестна реакція на житомирські події, прокотилася хвиля польських демонстрацій³⁷. Проте в 1862 р. у губернії відновився відносний зовнішній спокій.

Приводом до повстання в Королівстві Польському послужив рекрутський набір, який влада вирішила зробити незаконно за складеними списками, куди включила в основному «політично неблагонадійну» молодь. У ніч на 11 січня 1863 р. у Королівстві Польському повстанці напали на кілька російських гарнізонів. Повстання відбувалося під гаслом «відновлення Польщі в кордонах 1772 р.», про що було офіційно оголошено в декреті від 10 червня 1863 р. урядом повстанців. У Волинській губернії вже на початку 1863 р. влада почала вживати превентивних заходів. У перших числах січня у Володимир-Волинському повіті, який межував із Королівством, був введений воєнний стан і стягнуті війська³⁸. На території Південно-Західного краю воєнний стан було введено пізніше³⁹. Генерал-губернатор потурбувався про придушення повстання і залучив війська Київського воєнного округу (він включав

³² Держархів Житомирської обл. Ф. 349. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 118–120зв.

³³ Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 920. Арк. 1–15зв.

³⁴ Там само. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 43зв.

³⁵ Там само. Арк. 35зв., 36, 40зв.

³⁶ Там само. Арк. 33–37.

³⁷ Там само. Арк. 36–37зв.

³⁸ Там само. Арк. 59.

³⁹ Там само. Спр. 219. Арк. 1, 1зв.

Київську, Подільську та Волинську губернії), які в рази перевищували бойовий потенціал повстанців. Проте останні гуртувалися у невеличкі загони й використовували тактику ведення партизанської війни в лісах, які добре знали, що створювало передумови для їх маневру. У відкритому протистоянні відряджені російські війська швидко б розгромили повстанські сили, проте проблема полягала в тому, що вони не знали місць розташування повстанців і поступалися їм у знанні особливостей місцевості.

Також уряд використав австрійський досвід залучення селян для придушення шляхетського повстання в Галичині 1846 р.⁴⁰ 24 квітня 1863 р. вийшов Указ імператора про створення в Західних губерніях «сільських озброєних караулів». При більшості населених пунктів Волинської губернії з числа селян було сформовано сільські збройні варти Південно-Західного краю, які були покликані боротися з польськими повстанцями. Озброювалися селяни піками, косами, палицями, вогнестрільну зброю мали тільки десятники й сотники. Керували сільськими вартами тимчасово направлені військові офіцери⁴¹. У Волинській губернії варти було розпущено 17 листопада 1864 р., після повного придушення повстання їхнім учасникам винесли подяки⁴², а тих, хто відзначився в боях (разом із військами) проти повсталих, нагородили бронзовими медалями «За приборкання польського заколоту»⁴³.

Російська влада вдало використала українських селян у власних цілях. Після відміни кріпосного права в 1861 р. селяни вірили, що через два роки їм цар подарує ще й землю, яка була в їх користуванні. Знаючи це, влада через православних священників розповсюджувала листівки, в яких зазначалося, що земля, відібрана в панів-повстанців, буде без викупу передана селянам у користування⁴⁴. На тлі такої пропаганди та давнього етносоціального українсько-польського конфлікту для зубожілих, принижених і ображених на панів селян це стало спусковим гачком для прояву їх жорстокості. Свідок тих подій писав: «Селянські коси стали для них [поляків – *І. С.*] страшнішими за солдатські багнети: вони змушують бліднути найвідважніших патріотів»⁴⁵.

Поляки в свою чергу теж хотіли використати селян «східних кресів» на свою користь і підготували т. зв. «золоті грамоти», в яких

⁴⁰ Гудь Б. Січневе повстання 1863 р. на Київщині, Волині й Поділлі : спроба наукового узагальнення // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні : від міфів до фактів : кол. монографія / за ред.: І. Кривошеї, Н. Моравця. Умань : ФОП Жовтий О. О., 2014. С. 10.

⁴¹ Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 219. Арк. 30.

⁴² Там само. Арк. 28.

⁴³ Там само. Арк. 34, 35.

⁴⁴ Бовуа Д. Битва за землю в Україні... С. 84.

⁴⁵ Чалый М. К. Указ. соч. С. 60.

пропонували більші свободи ніж обіцяв царський уряд⁴⁶. У Волинській губернії вони з'явилися ще в середині квітня 1863 р.⁴⁷ Проте селяни більше довіряли російському уряду, який нещодавно позбавив їх кріпосного права, а історія відносин українців із росіянами ще не мала стільки трагічних сторінок, як із поляками. До того ж українців із росіянами пов'язувало спільне православне віросповідання. Українські селяни в своїй основній масі не підтримали польське повстання і виступили на стороні імперської влади. Тому на Правобережній Україні повстання не набуло таких масштабів, як у Польському Королівстві.

У Південно-Західному краї, як зазначалося в документах, «зграї заколотників» уперше проявилися 27 квітня 1863 р. у Київській губернії. Вони були розбиті російськими військами⁴⁸. Загони, що прорвалися, рушили Волинською губернією. Остання бойова сутичка з повстанцями в Київській губернії відбулася 5 травня в Радомисьькому повіті⁴⁹. Основні ж зіткнення між повстанцями та російськими військами мали місце саме на території Волинської губернії.

У 1865 р. для генерал-губернатора було систематизовано список воєнно-судових справ за хронологічною та територіальною ознаками щодо бойових сутичок із повстанськими загонами в Київському військовому окрузі⁵⁰. Він містив 24 справи, 13 з яких відображали бої з повстанцями у Волинській губернії. В селах Солотвині та Івниці Житомирського повіту (28 квітня 1863 р.) та в колонії Софіївці Рівненського повіту (12 червня 1863 р.) польські загони були розгромлені силами сільських варт без сприяння військ. В Івницькому лісі селяни полонили командира повстанського загону, організованого у Сквирському повіті, прапорщика Санкт-Петербурзького Миколаївського інженерного училища Петра Хойновського. Він відмовився клопотати перед генерал-губернатором про помилування⁵¹, тому його засудили до негайної страти «за самовільну відлучку з місця служби, участь у заколотницькій шайці інсургентів і затятий опір зі зброєю проти селян с. Івниці»⁵². 27-ми річного «політичного злочинця» розстріляли в Житомирі вже 22 травня 1863 р. о 5-й ранку⁵³.

Далі, за хронологією судових справ, бої з повстанцями сталися 30 квітня біля с. Іваничі Володимирського повіту і в Овруцькому повіті біля хутора Зелениця, в результаті якого повстанські загони зазнали

⁴⁶ Гудь Б. Зазнач. твір. С. 9.

⁴⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 68зв.

⁴⁸ Там само. Ф. 497. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 6–6зв.

⁴⁹ Там само. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 219. Арк. 36.

⁵⁰ Там само. Арк. 36.

⁵¹ Бовуа Д. Повстання в Україні. Не для українців / перекл. З. Борисюк // Український історичний журнал. 2023. № 3. С. 62.

⁵² Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 173.

⁵³ Там само. Ф. 349. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 40, 40зв.

поразки. На противагу цьому, найбільш успішно у Волинській губернії проявив себе загін підполковника Едмунда Ружицького, який 5 травня вступив у бій з російськими військами поблизу містечка Миропіль, але змушений був відступити. Потім він з'явився на Заславщині та 14 травня під с. Лисинцями, а 15 травня під с. Салихою⁵⁴ змушений був відбиватися від російських військ, щоб мати змогу, перетнувши австрійський кордон, возз'єднатися з галицькими повстанцями⁵⁵.

Ще один важкий бій відбувся 10 травня 1863 р. поблизу с. Миньківці Заславського повіту. Російські військові від селян довідалися, де саме у Миньковецькому лісі розмістився табір польських повстанців. Рано вранці, коли поляки ще спали, російський загін раптово напав на них⁵⁶. Багато повстанців загинуло, але частині вдалося розсіятися у лісових хащах Заславського та Острозького повітів. Рештки цього загону були атаковані Орловським піхотним полком 13 травня в М'якотинському лісі між с. Дерткою та с. Сівером, а протягом наступних трьох днів селяни без будь-якої зброї упіймали в лісах 17 повстанців з того загону і доправили їх до в'язниці⁵⁷. Заславський повітовий справник у рапорті стверджував, що в загоні під Миньковцями налічувалося близько 1 тис. 500 повстанців⁵⁸, очевидці ж стверджували, що повстанців було «більше 300»⁵⁹, а в мемуарах колишніх повстанців зазначається, що в тому таборі було «близько семисот» осіб⁶⁰. Очевидно, що російські чиновники трохи перебільшували свій героїзм перед урядом: у рапорті Військового польового суду зазначається, що в справі про розгром повстанців при Миньківцях було заарештовано тільки 100 осіб, у т. ч. і підозрюваних у причетності до заколоту⁶¹.

Збереглися свідчення настоятеля Заславської святого Йосипа римсько-католицької парафії Григорія Шацького, який був запрошений місцевою поліцією для поховання тіл убитих повстанців під Миньківцями на третій день після битви⁶². У лісі, де відбувався бій, Ксьондз одразу побачив 5 могил, інші тіла були розкидані по лісі, 8 тіл були з вогнепальними ранами, але більшість була порубана сокирою. Ксьондз був шокований побаченням: «покійні позбулися не тільки одягу

⁵⁴ Там само. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 219. Арк. 36.

⁵⁵ Тинченко Я. Зазнач. твір. С. 111–114.

⁵⁶ Рафальський Л. Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864–1865 году. Почаев, 1872. С. 184–187.

⁵⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. 349. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 35–35зв.

⁵⁸ ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 489. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 23.

⁵⁹ Рафальський Л. Указ. соч. С. 184

⁶⁰ Wielhorski W. Ziemie Ukrainne Rzeczypospolitej. Zarys dziejów // Pamiętnik Kijowski. T. 1. Londyn : Koło Kijowian, 1959. S. 78–79.

⁶¹ Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 240. Арк. 16зв.

⁶² Там само. Ф. 178. Оп. 7. Спр. 2398. Арк. 148–149.

верхнього, чобіт, але навіть і білизни, що прикриває, тіла були зовсім голі і без жодного прикриття на поверхні землі»⁶³. Він побачив, що у всіх убитих були або відрізані пальці рук, або здерта з них шкіра, очевидно, під час зняття каблучок, оскільки повстанці здебільшого були високого соціального стану і люди не бідні. Там же знаходилися й вбиті коні, з яких вже було знято шкіру. Між трупами блукали собаки.

Люди розповіли, що цими днями лісом ходив мірошник із с. Кам'янка, добивав сокирою поранених і грабував їх. Російські війська на місці битви полонили повстанців, забрали легкопоранених, а важкопоранених лишили помирати в страшних муках. Зрозуміло, що військові займалися й мародерством. Лише назви окремих справ, які містилися в описах таємної канцелярії Волинського губернатора за 1863 р., доповнюють цю жахливу картину. Наприклад, справа за № 589 названа так: «Про самоправне відібрання штабс-капітаном Лагсою відбитих козаками від повстанців трьох валіз із білизною тощо»⁶⁴. Після військових трофеї забирала сільська збройна варта, а рештки зачищали селяни.

До кінця 1863 р. ще відбулося три зіткнення з повстанськими загонами, організованими на території Галичини з поляків, які мали австрійське підданство. Російські війська відбили натиск повстанців 19 червня в містечку Радзивілів Кременецького повіту⁶⁵, 16 липня поблизу с. Бубнів і 22 жовтня біля містечка Порицьк і колонії «Самоволя»⁶⁶.

Всіх заарештованих за участь у «польському заколоті» з повітових в'язниць доправляли до Києва на «конфірмацію» до генерал-губернатора. У житомирському «тюремному замку» та на тимчасовій військової гауптвахті з 27 квітня 1863 р. протягом двох місяців утримувалися 430 в'язнів, причетних до Січневого повстання⁶⁷. В основному це були молоді чоловіки, віком до 30-ти років. Наймолодшому було 12 років, найстаршому – 83 (його незабаром випустили). Майже 14% в'язнів були юнаками віком до 18 років включно. Більшість в'язнів належала до дворян, були серед них поміщики, відставні військові, міщани, студенти університетів і гімназисти, однодворці й зовсім небагато селян. За віросповіданням – більшість католики, хоча були серед них і православні. Із загальної кількості ув'язнених в ці два місяці 15% із них звільнили, четверо померли в ув'язненні, одного розстріляли, значну частину було переведено до Києва. Окрему групу із шести в'язнів, ми-

⁶³ Держархів Житомирської обл. Ф. 178. Оп. 7. Спр. 2398. Арк. 183зв.

⁶⁴ Там само. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 101.

⁶⁵ Там само. Ф. 349. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 159–160зв.

⁶⁶ Там само. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 219. Арк. 36.

⁶⁷ Там само. Ф. 349. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 68–79.

наючи Київ, одразу направили до Оренбурга на заслання. В листопаді з житомирської в'язниці 29 повстанців (85% з яких – дворяни) були відправлені на каторгу⁶⁸.

На час придушення польського повстання штат поліції був розширений за рахунок військовослужбовців⁶⁹. Вони масово проводили обшуки у всіх підозрілих, потенційно причетних до заколоту та політично неблагонадійних⁷⁰. Разом із повстанцями було заарештовано і постраждало багато безневинних людей. З одного боку, це робилося владою для залякування поляків на майбутнє, а з іншого – чиновники мали прямий зиск від кількості заарештованих для просування власної кар'єри, матеріальної винагороди, а також створення корупційного механізму заробітку на відкупі поляків від звинувачень за політичні злочини.

Так, сестра дворянина Йосипа Єзерського, засудженого на 10 років каторги й поселення на річці Амур, у клопотанні про перегляд його справи писала: «Військово-Слідча Комісія у вирокі стверджує, що її рішення ґрунтується на одних здогадках й припущеннях, і сам вирок починається із слів: «хоча по справі відсутні докази, що викривають Єзерського в участі у заколоті, але з міркувань Комісії він мабуть брав участь у повстанні»»⁷¹. У клопотанні генерал-губернатору від дворянина Валеріана Лятосковича зазначається, що нещодавно, за родом діяльності, він викрив крадіїв будівельного лісу, які через це втратили свої посади. А коли почався польський заколот, вони, щоб помститися, написали наклеп на В. Лятосковича, звинувативши його в причетності до повстання. Це стало приводом до його ув'язнення⁷². Дворянин Карл Стемпковський постраждав ще більше: його арештували за сфабрикованим наклепом караульного офіцера просто під час прогулянки Житомир. Маючи слабе здоров'я, К. Стемпковський просив розібратися із ситуацією, в яку він потрапив. Свою провину він не визнав, а через 10 місяців помер в ув'язненні⁷³.

Незважаючи на жорсткі методи придушення повстання, поляки продовжували проявляти солідарність у підтримці національно-визвольного руху. Носіння траурних суконь польськими жінками стало однією з форм підтримки повстання та його учасників. Лише протягом червня 1863 р. жандарми склали рапорти на 46 панянок⁷⁴. «Траур

⁶⁸ Там само. Арк. 289–290.

⁶⁹ Там само. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 219. Арк. 1.

⁷⁰ Там само. Ф. 349, Оп. 1. Спр. 102. Арк. 57, 57зв.

⁷¹ Там само. Ф. 70, Оп. 1. Спр. 216. Арк. 3.

⁷² Там само. Спр. 224. Арк. 15, 15зв.

⁷³ Там само. Спр. 221. Арк. 4–5зв.

⁷⁴ Там само. Спр. 89. Арк. 72–78зв.; Ф. 349. Оп. 1. Спр. 102, Арк. 94–94зв.; Арк. 97–97зв.; Арк. 132–132зв.

політичного значення» в основному носили пані, які належали до вищих соціальних станів. Інколи влада зловживала законами воєнного стану та ув'язнювала їх за це⁷⁵. Проте майже до 1866 р. польки продовжували перебувати в жалобі⁷⁶. Подразниками для російських чиновників і жандармів було носіння польських національних костюмів чоловіками-поляками, особливо кепок—«конфедераток»⁷⁷, за що також могли ув'язнити⁷⁸.

Жінки займалися збором пожертв для повстанців. На дворянку А. Рогозинську, поміщиць Холоневську, Клюковську та М. Тучинську за це були заведені воєнно-судові справи⁷⁹. Долучались до збору коштів і чоловіки, за що після придушення постання отримали судові вироки. Наприклад, у 1864 р. за збір грошей на повстання дворянин Гілярій Корженевський був засуджений на 14 років каторжних робіт на копальнях і позбавлення всіх прав стану⁸⁰. Польські жінки опікувалися долею ув'язнених чоловіків і шляхом підкупу тюремників, організацією листування, допомогою продуктами, медикаментами, гроши-ма⁸¹ виконували незамінну роль кур'єрів для повстанців. Разом із тим, окремі жінки вже на початку осені змушені були розділити долю своїх чоловіків, погодившись на добровільне заслання. Так, на початку вересня 1863 р. до губернської влади звернулася графиня О. Крашевська з проханням про видачу паспорта для проїзду до чоловіка, засланого на проживання в м. Тамбов⁸².

Особливо дбайливо польські жінки ставилися до вшанування пам'яті загиблих героїв-повстанців. В Овручі 14 червня 1863 р. трапилася досить показова подія, яку в своєму рапорті відтворив повітовий стряпчий⁸³. Зранку того дня в тюремній лікарні помер один із повстанців — селянин с. Залісся, православний українець Максим Шилюк, який був важко поранений в бою 7 травня. Стряпчий розпорядився поховати небіжчика цього ж дня так, щоб зайвий раз не привертати уваги громадськості. Домовилися з місцевим священником на вечір. Одночасно з вивозом труни повстанця із в'язниці з протилежного будинку вийшло багато «дам, дівчат та дітей» в чорних сукнях, із запаленими свічками та кілька чоловіків без свічок. Наблизившись до підводи, жінки та діти співали «Anioł Pański» й інші поминальні польські молитви дорогою

⁷⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. 70, Оп. 1. Спр. 89. Арк. 134.

⁷⁶ Там само. Арк. 202.

⁷⁷ Там само. Арк. 190.

⁷⁸ Там само. Арк. 114зв.

⁷⁹ Там само. Арк. 112, 112зв., 125, 126.

⁸⁰ Там само. Ф. 18. Оп. 4. Спр. 264. Арк. 1–2.

⁸¹ Бовуа Д. Битва за землю в Україні... С. 28.

⁸² Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 113.

⁸³ Там само. Ф. 349. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 103–106зв.

до самого кладовища. Там жінки зняли з воза труну М. Шилюка і на своїх плечах принесли її до могили, а діти йшли попереду із запаленими свічками, очолювані овруцьким аптекарем. Спостерігаючи цю ходу, православний священник зняв із себе убрання і наказав засипати труну землею. Згідно зі звичаєм, жінки й діти стали кидати в могилу квіти, а потім землю. Коли робітники остаточно засипали могилу, представники жалобної процесії кілька разів виголосили молитви з колінопреклонінням, прикрасили могилу квітами, загасили свічки й пішли. Так поляки вшанували пересічного українського селянина, який віддав своє життя за мрію про незалежність Польщі. Але у цьому випадку маємо справу з доволі поширеним у польському середовищі окресленого періоду стереотипом – «Немає українців, є тільки польські громадяни двох обрядів: латинського і слов'янського». Цю цитату із серпневого випуску 1863 р. «Gazeta Narodowa»⁸⁴ в одній з останніх своїх публікацій наводить Д. Бовуа⁸⁵.

У процесії брали участь здебільшого овруцькі та повітові пані. Зокрема, там була помічена дружина засідателя повітового суду за вибором дворянства з маленьким сином, а сам засідатель стояв поодаль. Також були присутні звільнений вчитель овруцьких дворянських училищ К. Підвисоцький та колишній секретар повітового суду, також звільнений в 1861 р. за участь в панахиді косяголу за вбитих у Варшаві «вуличників»-демонстрантів⁸⁶. Траурна процесія була розцінена владою як політична демонстрація, а вчитель-дворянин К. Підвисоцький засуджений майже на два роки тюремного ув'язнення⁸⁷.

Після початку повстання владою було прийнято рішення про усунення від служби чиновників-поляків⁸⁸, а до кінця 1863 р. генерал-губернатор наказав звільнити також і офіцерів із польських уродженців⁸⁹. Також у 1864 р. заборонили чиновникам розмовляти польською мовою в публічних місцях⁹⁰. Ці репресивні заходи викликали обурення в польському суспільстві і, зокрема, особисті протести. Так, у листопаді 1863 р. у присутствіє житомирського поліцейського управління приїхав відставний поручик Юліан Зверович у польському косямі. Там він демонстративно зірвав кокарду зі свого офіцерського

⁸⁴ «Gazeta Narodowa» – польськомовне періодичне видання у Львові часів перебування Галичини в складі австрійських держав (15 березня 1862–1915 рр.). Орган польського політичного угруповання консервативного напрямку «Подольки».

⁸⁵ Бовуа Д. Повстання в Україні... С. 52.

⁸⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. 349. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 104–106зв.

⁸⁷ Там само. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 542. Арк. 11зв.–12зв.

⁸⁸ Там само. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 96.

⁸⁹ Там само. Арк. 133зв.

⁹⁰ Там само. Арк. 163.

кашкета і викинув із презирством, а потім розірвав і сам кашкет⁹¹. Під час його арешту, на знак зневаги до російських військових, які нещодавно програли війну з Туреччиною, Ю. Зверович надягнув червону турецьку шапочку та так і пішов до в'язниці. Так офіцер ціною власної свободи виразив свою громадянську позицію і ставлення до російської влади.

Січневе повстання було жорстко придушене російським урядом і спровокувало хвилю репресій, яка торкнулася не лише польського народу. Тисячі поляків були страчені, тисячі вислані до Сибіру та на каторжні роботи у копальні⁹². Польське Королівство остаточно втратило навіть елементи автономії та було поділене на губернії. Владою були запроваджені жорсткі економічні та русифікаторські заходи. Проте репресивні дії влади так і не вирішили «польське питання» в Російській імперії, а Волинську губернію не вдалося глибоко русифікувати.

Отже, документи, представлені в Держархіві Житомирської області, дозволяють глибше зрозуміти особливості польського національно-визвольного руху в 60-х роках XIX ст. на території Волинської губернії та Правобережної України загалом, а також відтворити хронологію подій Січневого польського повстання та імперський механізм його приборкання. Разом із тим, вивчення цих архівних документів сприяє більш глибокому розумінню суперечливості інтересів у суспільних відносинах між українськими селянами, російською владою та польською шляхтою на цій території. Несподіваним напрямом у цьому дослідженні виокремилося вивчення ролі польських жінок у формуванні й розповсюдженні патріотичних настроїв серед поляків та їхньої консолідації в боротьбі проти російського поневолення. В ході дослідження також було з'ясовано, що фонди Держархіву Житомирської області містять низку неопублікованих документів, котрі в подальшому можуть бути використані науковцями для аналізу національних, соціальних і релігійних чинників, які прирекли Січневе польське повстання 1863–1864 рр. на поразку.

REFERENCES

1. Bovua, D. (1998). *Bytva za zemliu v Ukraini 1863–1914. Poliaky v sotsio-ethnichnykh konfliktakh* [The battle for the land in Ukraine 1863–1914. Poles in socio-ethnic conflicts]. Kyiv : Krytyka. 334 s. [in Ukrainian].
2. Bovua, D. (2023). *Povstannia v Ukraini. Ne dlia ukraintsiv* [Uprising in Ukraine. Not for Ukrainians]. (Z. Borysiuk, Trans.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 48–68. doi: 10.15407/uhj2023.03.048 [in Ukrainian].

⁹¹ Держархів Житомирської обл. Ф. 349. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 292–294.

⁹² Бовуа Д. Повстання в Україні... С. 65, 67.

3. Hud, B. (2014). Sichneve povstannia 1863 r. na Kyivshchyni, Volyni y Podilli : sprobа naukovoho uzahalnennia [The January uprising of 1863 in Kyiv, Volhynia and Podillia regions : an attempt at scientific generalization]. In *Polske natsionalne povstannia 1863–1864 rr. na Pravoberezhnii Ukraini : vid mifiv do faktiv* (Kryvosheia, I. & Moravets, N., Eds.) (pp. 6–25). Uman : FOP Zhovtyi O. O. [in Ukrainian].
4. Hud, B. (2018). *Z istorii etnosotsialnykh konfliktiv. Ukraintsi y poliaky na Naddniprianshchyni, Volyni y u Skhidnii Halychyni v XIX – pershii polovyni XX st.* [From the history of ethno-social conflicts. Ukrainians and Poles in Naddniprianshchyna, Volhynia and Eastern Galicia in the 19th and the first half of the 20th centuries]. Kharkiv : Akta. 482 s. [in Ukrainian].
5. Khytrovska, Yu. (2018). Pidhotovka do polskoho natsionalno-vyzvolnoho povstannia 1863–1864 rr. v Tsarstvi Polskomu ta yii osoblyvosti na Pravoberezhnii Ukraini [Preparations for the Polish national liberation uprising of 1863–1864 in the Kingdom of Poland and its peculiarities in the Right-bank Ukraine]. *Storinky istorii : zbirnyk naukovykh prats*, 46, 45–54. [in Ukrainian].
6. Klymenko, T. (2023). Poliaky na Cherkashchyni u druhii polovyni XIX – pershii polovyni XX st. (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu Cherkaskoi oblasti) [Poles in the Cherkasy region in the second half of the 19th and the first half of the 20th centuries (based on documents of the State Archives of the Cherkasy Region)]. *Arkhivy Ukrainy*, 2, 118–130. doi: 10.47315/archives2023.335.118 [in Ukrainian].
7. Kryvosheia, I. & Moravets, N. (Eds.) (2014). *Polske natsionalne povstannia 1863–1864 rr. na Pravoberezhnii Ukraini : vid mifiv do faktiv* [The Polish national uprising of 1863–1864 in the Right-bank Ukraine : from myths to facts]. Uman : FOP Zhovtyi O. O. 184 s. [in Ukrainian].
8. Levchenko, L. (2023). Represyivna polityka Rosiiskoho uriadu shchodo uchastnykiv rukhiv za vidnovlennia derzhavnosti Polshchi (1830–1874 rr.) [Repressive policy of the Russian government towards the participants of the movements for the restoration of Polish statehood (1830–1874)]. *Arkhivy Ukrainy*, 1, 126–172. doi: 10.47315/archives2023.334.126 [in Ukrainian].
9. Shandra, V. & Karlina, O. (2023). Polski manifestatsii u Pravoberezhnii Ukraini naperedodni Sichnevoho povstannia 1863 r. : uchastnyky, vymohy, naslidky [Polish demonstrations in the Right-bank Ukraine on the eve of the January uprising of 1863 : participants, demands and consequences]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 3, 69–95. doi: 10.15407/uhj2023.03.069 [in Ukrainian].
10. Tynchenko, Ya. (2023). Polski povstanski zahony na Pravoberezhzhi Ukrainy 1863–1864 rr. u svitli dzherel [Polish insurgent units in the Right-bank Ukraine 1863–1864 in the light of sources]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 96–118. doi: 10.15407/uhj2023.03.096 [in Ukrainian].
11. Zemskyi, Yu. (2019). *Ukrainsko-polske neporozuminnia v khodi povstannia 1863 roku* [Ukrainian-Polish misunderstanding during the uprising in 1863]. Myslene drevo. Retrieved from <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Zaslav/Miscellanea/Rebellion1863.html> [in Ukrainian].

Ihor Slobozhan

Director,

The State Archives of Zhytomyr Region;

Candidate for the Degree of Doctor of Philosophy

Zhytomyr Ivan Franko State University

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4308-6071>

THE POLISH NATIONAL LIBERATION MOVEMENT ON THE TERRITORY OF VOLYN PROVINCE IN THE 1860s

(According to the Documents
of the State Archives of Zhytomyr Region)

Abstract. The purpose of the article is to analyze, reinterpret and introduce into the scientific circulation the documents of the State Archives of Zhytomyr Region related to the Polish national liberation movement on the territory of the Volyn province in the middle of the 19th century and, in particular, to the January Uprising of 1863–1864. **Methodology** of the study is based on the general scientific (analysis, synthesis, generalization) and historical research methods (historical-genetic, historical-systemic), as well as methods of historiographical and source studies. **The scientific novelty** of the article is determined by the analysis of the source potential of the documents from fonds stored in the State Archives of Zhytomyr Region for the study of the Polish liberation movement on the territory of the Volyn province in the 1860s, with an emphasis on the role of women in supporting the Polish movement. **Conclusions.** The documents from the fonds of the State Archives of Zhytomyr region, which relate to the activities of imperial governing bodies, judicial authorities and religious institutions, are an important source for researching the Polish liberation movement in the Volyn province in the 60s of the 19th century. The archival documents allow us to reconstruct the course of events, the reaction of the authorities to various forms of protests by representatives of the Polish community both in the Volyn province and in the Right-bank Ukraine as a whole; to study the general public sentiment, the role of women in preserving national identity in the context of the intensification of the national movement, as well as the complicated relationship between the Ukrainian peasantry and the Poles. **Prospects for further research.** The fonds of the State Archives of Zhytomyr Region contain a significant number of documents directly and indirectly related to the Polish movement in the Volyn region and in the Right-bank Ukraine. Some of these documents have been introduced into the scientific circulation, but still require new readings in accordance with new approaches to interpreting the content of the Polish movement and complex issues of Ukrainian-Polish understanding during the 19th century. Some archival documents are still waiting for its researchers.

Key words: documents; the Poles; the Ukrainian peasantry; national liberation movement; the January Polish Uprising of 1863–1864; the Right-bank Ukraine; the Volyn province.